

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2018
№ 3 (141)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду 3

Міден Е. Полковник канівський Іван Кіндратович Лизогуб 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Долженко Ю. Інтегральний аналіз у контексті порівняння давньоруського населення Чернігова і Дніпровського Лівобережжя за даними краніології 19

Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. 32

Солдатова К. Демографічні характеристики населення сіл Ксензівка та Мельня Батуринської сотні у першій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1739 року) 45

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. 55

Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів . . 60

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) 69

Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2) (коментар та підготовка до друку Ю.Мицика) 102

РОЗВІДКИ

Оксін Т. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). 122

Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. 127

Міщанин В. Іван Новак – один із тисяч українців, розстріляних у період «великого терору» 137

Ткаченко К. Музейництво в Україні у публікаціях учених-дослідників та музейних фахівців (за матеріалами часописів 20-30-х рр. XX ст.) 144

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Нестеренко Л. З історії одного вчительського листа 152

Циганок О., Винничук С. Спільне і відмінне у двох поетиках Нектарія Трояновського (на матеріалі розділів про епічну поезію) 166

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Микола Данилович Ханенко (1693 – 1760). 171

Боровик А., Боровик М. Заступники директора і проректори Чернігівського державного педагогічного інституту (1955 – 1982 рр.) (До 100-річчя з дня народження ректора Чернігівського державного педагогічного інституту В.М. Костарчука) 177

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гринь М. Ім'я його - Козацьке 186

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

Шковира Ю. Німці в Путивлі 197

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст.: культурологічний есей. К., 2017. 204

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Третя куликівська районна краєзнавча конференція 207

Всеукраїнська наукова конференція аспірантів і студентів «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» 209

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Борзяк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острячко

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболев

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 30 травня 2018 р.)

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

75.052:726.27-523.41(477.51-25)«19»

Тетяна Миколайко

●

ДО ПИТАННЯ СТАНУ ЖИВОПИСУ ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ХХ СТОЛІТТІ

У статті висвітлена інформація про стан живопису Троїцького собору, заходи щодо його поновлення та збереження: у часи більшовицького атеїзму, в період 20-річного користування релігійною громадою у повоєнний час і до 1970-х років.

Ключові слова: *Троїцький собор, живопис, монастир, музей, заповідник.*

Троїцький собор у Чернігові входить до ансамблю визначного архітектурного пам'ятника загальнодержавного значення – колишнього Троїцько-Іллінського монастиря (XI–XVIII ст.). Він є одним з кращих зразків українського зодчества минулого і перебуває під охороною держави в складі Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». У соборі зберігся цікавий комплекс розписів, які репрезентують кілька стилістичних напрямів в українському мистецтві XVII–XX ст. і становлять художню цінність. Тому завданням статті є прослідкувати стан живопису Троїцького собору протягом 20-60-х років ХХ століття під час користування ним церковників та різних установ, організацій до його капітальної реставрації.

Події першої половини ХХ століття – прихід більшовиків до влади, Друга світова війна – аж ніяк не сприяли збереженню та дослідженню монументального живопису Троїцького собору та інших визначних пам'яток Чернігова, хоча тодішня влада не залишала їх без уваги, наголошувала на необхідності реставрації останніх.

Після встановлення радянської влади у Чернігові (у грудні 1919 р.) почалася політика відокремлення церкви від держави, бо більшовики вбачали в церкві конкурента, який має значний вплив на суспільство, і тому його треба ліквідувати. Храми, монастирі закривалися, відтак стояли порожні або передавалися різним установам.

Троїцький чоловічий монастир було ліквідовано у 1918 р., і у 1920-х рр. на території колишньої обителі знаходилися різні установи: 1921 по 1926 рік у колишніх келіях працював музей поміщицького побуту, де експонувалися меблі, одяг, предмети розкоші, які конфіскували у заможних чернігівців у 1920-1921-х рр. У 1926 р. об'єднали п'ять діючих на той час музеїв у Чернігові в один Чернігівський державний музей, сюди ж ввійшов і музей побуту. Його було розміщено у будівлі колишнього Селянського банку (зараз обласна універсальна бібліотека ім. Короленка) [1, с. 307]. З 1921 по 1923 рік на території монастиря розмістився дитячий будинок для дітей-переселенців з Поволжя, Уфи [1, с. 302], а з 1926 по 1929 роки в Введенській церкві та на першому поверсі архієрейського будинку розмістили інвалідне містечко [1, с. 308]

Після ліквідації монастиря Троїцька церква стала приходською, її планували передати на облік до губернського музею разом з церковними речами, які там були на той час, як історичну пам'ятку. Вже 23 грудня 1921 р. представники Чернігівського музею

© Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

культів В. Дроздов та В. Шугаєвський домоглися визнання членами губернської міжвідомчої ліквідаційної комісії унікальності Троїцького собору, який належало зберегти з усією внутрішньою обстановкою. «Рахуючись з тим, – зазначалось у прийнятому тоді рішенні, – що в даний момент губмузей не має можливості матеріально підтримувати в цілості і схоронності (Троїцький собор), як храм-музей, (комісія) визнає необхідним з зазначеною метою передачу цього храму релігійній общині, за умов, що община не буде проводити ніяких змін в конструкції храму і її обстановці без згоди губмузею» [2, с. 118]. Церковна громада функціонувала тут до 1927 р., але у 1924 р. Троїцький собор на певний час вилучили з користування релігійною громадою і передали під нагляд Чернігівського музею. Однак незабаром стало очевидним, що музей підтримувати собор у належному стані через фінансові труднощі не може [2, с. 243].

У 1925 р. Троїцький собор разом з Спасо-Преображенським, Успенським соборами у Чернігові передано до відання Чернігівського державного музею, а з 1927 року їх оголошено історико-культурними пам'ятками Всеукраїнського значення [2, с. 11]. Від 18 травня 1929 р. ці пам'ятки входять до Державного історико-культурного заповідника, який підпорядковувався Народному комісаріату освіти УСРР. Троїцький собор функціонував до 1929 р., а потім його закрили за неоплачені податки [3, арк. 6], а на території монастиря розмістився чернігівський зоотехнікум, його шкільні приміщення, гуртожиток і підсобні приміщення. Навчальний заклад працював до Другої світової війни. За час функціонування Троїцького собору у 20-ті рр. ХХ ст. як діючого храму були розписані у ньому хрестові склепіння першого ярусу південного і північного нефів і арок, що прилягають до них під хорами. На склепінні північного нефу – зображення восьми чудотворних ікон Богородиці: «Відрата і втіха», «Чернігівська Гетсиманська», «Богоматір Охтирська», «Богоматір Казанська», «Богоматір Муромська», «Богоматір Смоленська», «Стягнення загиблих», «Предвозвестительница», на склепінні північного нефу – зображення теж восьми чудотворних ікон Богородиці – «Пом'якшення злих сердець», «Знамення», «Нев'янучий цвіт», «Путивльська», «Богоматір живоносне джерело», «Страсна», «Скоропослушниця», «Візантійська» [4, с. 96]. Всі 16 зображень Богоматері поясні, в хмарах, на блакитному тлі відрізняються від живопису попередніх років ремісничим, некваліфікованим виконанням [10, с. 8]. Мабуть, художні роботи виконані місцевим майстром.

З установленням окупаційного режиму в Чернігові віруючі проклинали радянську владу за те, що вона позакривала церкви, і сподівалися на перемогу німців, яких сприймали як кару безбожним комуністам. До певної міри надії віруючих виправдалися [5, с. 29]. У часи війни почали відчиняти двері церкви та монастирі, і в Чернігові планували відновити життя у Єлецькому монастирі, але, за вказівкою преподобного Лаврентія, правити почали в Троїцькій обителі [6, с. 41]. Німці дозволили відкрити Троїцький собор і при ньому монастир, де до війни стояла радянська військова частина. Тому в соборі правили молебні за перемогу Гітлера над радянською армією [5, с. 29]. На садибі колишнього Троїцького чоловічого монастиря в кінці літа 1941 р. влаштували жіночу обитель, і вже на Пасху 5 квітня 1942 р. проводилась служба у Троїцькому соборі [6, с. 42].

У 1942 р. почалося відновлення храмів Чернігова. У часи Другої світової війни на території Троїцького монастиря були пошкоджені головний архієрейський корпус, Троїцький собор та Введенська церква. На ремонтні роботи витрачено близько 374 тис. крб [7, с. 27]. У газеті «Українське полісся» писали про відновлення Троїцької церкви, яка зазнала великої руйнації при відступі більшовиків: «Не можна спокійно дивитись на велику соборну церкву Святої Тройці. Замість коштовного величного іконостасу, тут чорніє велика прогалина. Частина його загинула у вогні, частина пішла на побудову свинарника та землянок. Рештки зруйнованих будівель монастиря розтягуються особами, які оселилися на його території» [8, с. 4]. Новоутвореній релігійній громаді довелося протягом кількох місяців попрацювати над тим, щоб привести церкву до належного стану і вигляду, перед цим винести купи різного гнилля та купи сміття [9, с. 3].

З 1942 по 1962 рр. діяльності Троїцького жіночого монастиря значних ремонтів і реставрації живопису в соборі майже не проводилося. У 1955-1956 рр. робилися спроби

«поновлення» живопису у вітварній частині собору невідомими художниками, яких запросило керівництво тоді ще діючого жіночого монастиря [11, с. 75]. Авторський живопис на 2/3 площі було заново переписано, але недбало і не професійно, бо фарбовий шар не укріплювався, а розписи покрили товстим шаром оліфи і лаку [10, с. 131].

За охоронними договорами, укладеними з Чернігівським обласним відділом у справах будівництва і архітектури, монастир був зобов'язаний протягом 1950–1954 рр. виконати реставрацію унікального настінного живопису Троїцького собору. Вказані зобов'язання він не виконав. Головна державна інспекція будівельного контролю УРСР пропонувала не пізніше травня 1959 р. розпочати передбачені охоронними договорами ремонтно-реставраційні роботи. В іншому разі ставилося питання про вилучення всіх пам'яток архітектури ансамблю з користування монастиря та передачу іншій організації, яка забезпечить їхнє збереження і про відшкодування обителі фактичної вартості невиконаних ним ремонтно-реставраційних робіт [12, арк. 26].

Живопис не реставрували, а от новий іконостас з двох ярусів у Троїцькому соборі було встановлено у 1942 р. Основу іконостасу зробив столяр Троїцької релігійної общини Пимен Микитович Портной, йому було 37 років, і допомагали йому сини: Микола (13 років), Василь (11 років), Михайло (6 років) та Ігор (4 роки). Третій і четвертий яруси іконостасу надбудовує чернігівський різьбяр і золотар Шапоренко у 1947–1949 рр.

Іконостас зроблений на всю ширину Троїцького собору – 23 метри. Конструкція іконостасу та різьблення зроблено з деревини (сосна), яку випрошували на меблевій фабриці (працювала з 1 жовтня 1941 року неподалік монастиря) [11, с. 80]

В іконостасі 70 ікон. Писалися вони в різний час і різними іконописцями, але частина ікон були написані під час окупації міста німцями місцевими іконописцями, які малювали у приватній майстерні С. В. Василевського, яка працювала з 23 жовтня 1941 р. у Чернігові по вул. Воровського, 25 (нинішня вул. Хлібопекарська). Варто зазначити, що в період окупації у Чернігові працювали такі художні майстерні: О. І. Міклашевського (вул. Коцюбинського, 21), М. І. Колесникова (вул. Підвальна, 9), Л. П. Петровського (вул. Ремісника, 3), «Художньо-іконописна майстерня» І. І. Мірошніченка (вул. Комсомольська, 12 (нинішня вул. Ремісника), майстерня Приходька (вул. Коцюбинського, 7) [11, с. 84].

Отже, як бачимо, за 20 років діяльності монастиря у Троїцькому соборі, окрім спроби реставрації живопису у вітварі та встановленого нового іконостасу, проводились лише косметичні ремонтні роботи: побілка фасадів собору, фарбування куполів, у 1962 р. оббили диком іконостас (тонкі пластинки дерева, які застосовували для обклеювання столярних виробів, аби надати їм гарного вигляду) [13, арк. 109], більше керівництво монастиря жодних дій для збереження собору і його розписів як пам'яток мистецтва не виконувало.

Улітку 1962 р. Троїцький жіночий монастир закривають, і у серпні цього ж року виконком Чернігівської міської ради депутатів трудящих вирішив житлові приміщення монастиря передати на баланс міськкомунгоспу, а церкви – Іллінську, Троїцьку, Введенську – Чернігівському обласному і міському архівам для використання під сховища [12, арк. 105].

Від 20 лютого 1967 року постановою Ради Міністрів УРСР Троїцький собор знаходиться у віданні Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей», і з цього часу в пам'ятках архітектури колишнього Троїцького монастиря проводяться ремонтно-реставраційні роботи з метою підготовки музейної експозиції. Проведені ремонти підвальних приміщень Троїцького собору, зроблено освітлення, замінені пошкоджені грибок конструкції, виконані штукатурні та малярні роботи. На ремонтно-реставраційні роботи з 1967 по 1970 рр. заповідником витрачено 67 тис. крб, зокрема на Троїцький собор 14,5 тис. крб. Але облвиконком на той час не виконав Постанову Ради Міністрів УРСР про звільнення приміщення собору і практично не передав його заповіднику. Безгосподарське використання пам'ятки як складу облкниготоргу [14, арк. 28] завдало споруді та монументальному живопису великої шкоди. Тому живопис Троїцького собору був у складному технічному стані й потребував наукової реставрації.

Згідно з рішенням Чернігівського облвиконкому № 345 від 20 червня 1969 р., на території колишнього Троїцького монастиря планувалося створення екскурсійно-культурного центру. Приміщення трапезної передбачалося використати під кафе-ресторан, у келіях та колишньому архієрейському будинку розмістити готель для туристів [15, арк. 10]. Та на початку 1970 р. активізувалася місцева релігійна громада щодо відкриття Троїцького собору як діючого храму, але облвиконком та організації з питань охорони пам'яток архітектури вважали це недоцільним, бо використання пам'ятки протягом більш ніж 20-ти післявоєнних років релігійною громадою не сприяло збереженню живопису, який перебував у поганому технічному стані. У разі передачі Троїцького собору для використання релігійній громаді практично була б виключена можливість консервувати живопис собору, який потребував невідкладних консерваційних та реставраційних заходів, що могли б бути виконані протягом 5–8 років [16, арк. 20-21].

У першій половині 1970 р. на реставраційні роботи архітектурних споруд Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей» було виділено 52 тис. крб, використано лише 29,2 тис. крб, що становить 42,8 % із запланованих. На ремонт Спаського собору планувалося 8 тис. крб, використано 1,7 тис. крб, а на оновлення Успенського собору з 5 тис. крб не використано нічого. Не використані асигнування і на ремонт інших об'єктів, у незадовільному стані залишався комплекс Троїцького монастиря [16, арк. 41]. У жовтні цього ж року директор Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей» В. Ачкасов просить начальника Українського спеціального науково-реставраційного управління В. Кулаковського установити риштування для обстеження і реставрації живопису Троїцького собору, а також зробити проект вентиляції та теплофікації собору [16, арк. 42]. У вересні 1970 р. закрили вікна і установили металеві сітки на віконні отвори Троїцького собору. Художники-реставратори приступають до реставрації живопису і просять прорізати хід із середини собору у підвальне приміщення і встановити перила. На ремонт Троїцького собору на 1 листопада 1970 р. було витрачено 20 тис. крб. Було відремонтовано і пофарбовано дах, закрили вікна у куполах, встановлено риштування для штукатурки фасадів собору, відремонтовано підвальні приміщення [14, арк. 36].

Проведення реставраційних робіт зі збереження настінного живопису Троїцького собору почали із оцінки його стану, яку виклали у описах, картограмах, фотографіях, дефектному акті від 23 вересня 1971 р. Обстеження живопису виконав художник-реставратор вищої категорії В. Бабюк, старший науковий співробітник Н. Сліпченко, за участі науково-дослідної лабораторії Українського спеціального науково-реставраційного управління.

Після огляду і аналізу живопису Троїцького собору у висновках реставраторів вказується, що усі, без винятку, розписи собору дуже пошкоджені. Фарбовий шар разом з левкасом частково відшарувався від основи, лузиться і осипається, скрізь спостерігається сігчастий кракелюр (тріщини фарбового шару). В багатьох місцях виявлено цвілеві гриби. Склепіння перед вівтарною частиною храму у північному і південному нефах довгий час замокали, тому причиною руйнування живопису став і час, і несприятливі умови, в яких знаходився собор. У лабораторії було зроблено мікрохімічний аналіз фарбового шару, який показав, що живопис виконано олійними фарбами [10, с. 131].

Так, у 1973–1977 рр. проведена реставрація живопису Троїцького собору бригадою київських художників-реставраторів на чолі з В. Бабюком, які виконали колосальну роботу і відреставрували стінопис на всій площині – 1647 м². Завдяки роботі спеціалістів зберігся цікавий комплекс настінного розпису, який представляє кілька стилістичних напрямів в українському мистецтві XVII – XX століть і сьогодні є окрасою собору.

Таким чином, Троїцький собор у 1921 р. визнали унікальною пам'яткою кінця XVII століття, тодішня влада наголошувала на збереженості споруди з внутрішнім оздобленням, але це не вплинуло на те, як використовували храм протягом 50 років. Губмузей хотів забрати Троїцький собор собі на облік, але виявилось, що немає коштів на його утримання. Після Другої світової війни віддали монастирській громаді, яка за 20 років, окрім косметичних ремонтів, нічого не робила. Із переходом Троїцького собору в 1967 р. під відання Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника

«Софія Київська» розпочалися ремонтно-реставраційні роботи як споруди собору, так і настінного живопису, який став об'єктом вивчення для істориків та мистецтвознавців.

1. Непотенко І. В. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'ятки та особливості функціонування / І. В. Непотенко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2015. – Вип. 27. – 334 с.
2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. І. 1917 р. – середина 20-х років. / Олексій Нестуля. – К., 1995. – 280 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-5166, оп. 1, спр. 1, 113 арк.
4. Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору / А. Доценко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – 155 с.
5. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941-1945) / С. Леп'явко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 64 с.
6. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Ист. очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с прил. документов, относящихся к новейшей его истории. / Сост. монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – 88 с., 16 л. ил.
7. Літопис Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря 1069-2009 років. – Чернігів, – 2009. – 39 с.
8. Фльоров П. Відновлення Троїцької церкви. / П. Фльоров // Чернігівське полісся. – 1942. – 25 березня.
9. Глод Ф. Відродження церковного життя в Чернігові. / Ф. Глод // Чернігівське полісся. – 1942. – 23 – 25 лютого.
10. Памятник архитектуры XVII века бывший Троицкий собор в г. Чернигове. Проект реставрации. – Т. 1. – Киев, 1973 – Арк.131-144 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Чаиз 359. – 249 с.
11. Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. Каталог. – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. – 160 с.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5166, оп. 1, спр. 20, 226 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5166, оп.1, спр. 19, 142 арк.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1533, оп. 1, спр. 33, арк. 58.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5166, оп. 3, спр. 7, 219 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1533, оп. 1, спр. 32, 58 арк.

Татьяна Миколайко

К вопросу о состоянии живописи Троицкого собора в XX веке

В статье освещена информация о состоянии живописи Троицкого собора, мероприятия для его обновления и сохранения: во время большевизмского атеизма, в период 20-летнего использования религиозной общиной в послевоенное время и до 1970-х годов.

Ключевые слова: Троицкий собор, живопись, монастырь, музей, заповедник.

Tetiana Mykolaiko

To the question of the state of painting of the St. Trinity Cathedral in the XX th century.

The article lighten information about the state of painting of the St. Trinity Cathedral, attempts to update and preserve it: during the bolshevik atheism, in a period of 20s of using of the cathedral by the religious community in the post-war period and until the 1970s – the beginning of repairs in the St. Trinity Cathedral and the restoration of painting.

Key words: St. Trinity Cathedral, painting, monastery, museum reserve.